

**SIYOSIY TERMIN TUSHUNCHASI, UNING SHAKLLANISH MANBALARI
VA TERMINOLOGIK XUSUSIYATLARI (INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI
MISOLIDA)**

Norboyeva Marjona Safar qizi

Termiz iqtisodiyat va servis Universitetining xorijiy til va adabiyot yo'nalishining
magistranti

Ilmiy rahbar : f.f.f.d.(PhD)

Tairova Mahfuza Abdisattarovna

ANNOTATSIYA Maqolada “siyosiy termin” tushunchasi terminologiya fanining konseptga yo‘naltirilgan (concept-oriented) yondashuvi asosida izohlanadi va ingliz hamda o‘zbek tillaridagi siyosiy-ijtimoiy leksikaning shakllanish manbalari, normlanishi va qo‘llanish xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi global boshqaruv, xalqaro indekslar, transmilliy siyosiy muloqot hamda davlat tilini rivojlantirish siyosati sharoitida siyosiy terminlarning bir xilligi (standardlashuv), aniqligi (univokallik) va tarjima muammolarining keskinlashgani bilan belgilanadi. Material sifatida xalqaro boshqaruv ko‘rsatkichlari (Worldwide Governance Indicators) hujjatlari va metodologik izohlari, Korrupsiyani idrok etish indeksi (CPI) tavsifi, shuningdek O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni va Atamalar komissiyasi faoliyatini takomillashtirishga doir normativ hujjat matnlari, hamda ommaviy-analitik matnlarda uchraydigan WGI atamalarining o‘zbekcha muqobillari tanlandi. Metod sifatida hujjatlarni lingvistik-kontent tahlili, termin hosil bo‘lish modellarini (o‘zlashma, kalkalash, affiksatsiya, birikma/kompozitsiya, abbreviatsiya) belgilash va terminologik xususiyatlarni (monosemiya, sinonimiya, variativlik, stilistik neytrallik, tizimlilik) baholash qo‘llandi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ingliz siyosiy terminologiyasi ko‘p hollarda ko‘p komponentli ot birikmalari va qisqartmalar (acronym) orqali ixcham “institutsional” ma’no yaratadi; o‘zbek siyosiy terminologiyasida esa o‘zlashmalar bilan bir qatorda kalkalash, -lik/-dor/-iy kabi affikslar, izofali-genitiv qurilmalar va “X bo‘yicha Y” tipidagi konstruktsiyalar yuqori ulushni egallaydi. O‘zbek terminologiyasida normativ institutsionallashtirish (Atamalar komissiyasi) kuchaygani variativlikni kamaytirish va terminlarni yagona konsept tizimida mustahkamlashga xizmat qilishi asoslandi.

KALIT SO‘ZLAR

siyosiy termin, terminologiya, konsept va atama, kalkalash, o‘zlashma, termin normasi, ingliz tili, o‘zbek tili, tarjima ekvivalentligi, governance ko‘rsatkichlari

KIRISH

“Siyosiy termin” masalasi bugun faqat tilshunoslikning tor doirasidagi mavzu bo‘lib

qolmay, davlat boshqaruvi, xalqaro hamkorlik, huquqiy hujjatlar, ommaviy axborot vositalari va akademik diskurs kesishgan nuqtada turadigan kommunikativ zaruratga aylandi. Buning bir necha sababi bor. Birinchidan, global siyosiy jarayonlar va xalqaro institutlar “ko‘rsatkichlar tili”ni (indikatorlar, reytinglar, indekslar) shakllantirdi: masalan, Jahon banki Worldwide Governance Indicators (WGI) tizimida olti o‘lchamni muntazam e‘lon qilib boradi va 1996–2024 yillar bo‘yicha 200 dan ortiq iqtisodiyot uchun qiyosiy baholashni taklif qiladi. WGI metodologiyasida 35 manbadan olingan 400+ ko‘rsatkich birlashtirilishi, natijalar ikki xil shkala (taxminan –2.5...2.5 va 0–100) ko‘rinishida berilishi terminlarning aniqligi va izchilligini bevosita talab qiladi. Ikkinchidan, korrupsiya, hisobdorlik, shaffoflik, qonun ustuvorligi kabi tushunchalar siyosiy diskursning “asosiy konseptlari”ga aylandi va ular xalqaro o‘lchovlarda ham qat’iy termin sifatida ishlatiladi. Transparency International’ning Corruption Perceptions Index (CPI) 180 ta davlatni 0–100 shkalada saralaydi; bu yerda ham “public sector corruption”, “perceived levels”, “rank” kabi birliklar muayyan konsept tizimini beradi.

Uchinchidan, O‘zbekistonda davlat tilining maqomi va amaliy qo‘llanishi huquqiy jihatdan belgilangan bo‘lib, normativ hujjatlar davlat tilida qabul qilinishi, zaruratga ko‘ra tarjimalari ham e‘lon qilinishi ko‘rsatilgan. Bu holat siyosiy terminlarning rasmiy sohada standartlashuvini doimiy vazifa sifatida qo‘yadi. To‘rtinchidan, terminologik boshqaruv instituti sifatida Atamalar komissiyasi faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha 2024-yil 18-sentabrdagi Vazirlar Mahkamasi qarorida komissiyaning tuzilmasi, ishchi organi (Fanlar akademiyasining tegishli instituti), quyi ishchi guruhlar va muvofiqlashtiruvchi departament ko‘rsatiladi. Bu esa termin yaratish va tasdiqlash jarayonining institutsionallashtirishini bildiradi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan “termin” va “oddiy so‘z” farqi ko‘pincha “konseptga bog‘liqlik” bilan izohlanadi. Terminologiya fanida birliklar “obyekt–konsept–belgi/designation” uchburchagi orqali talqin qilinadi: termin so‘z sifatida ko‘rinadi, ammo u aslida muayyan konseptni belgilaydi; shu sababli terminlar tizimda (concept system) yashaydi va ta’rif (definition) ularning mantiqiy chegarasini belgilaydi. Siyosiy terminlar esa aynan “ijtimoiy institutlar” va “normativ amaliyot” bilan uzviy bog‘langan bo‘lgani sababli, ularning ma’nosi ko‘pincha huquqiy ta’rif, konstitutsiyaviy norma, xalqaro shartnoma yoki institut amaliyoti bilan mustahkamlanadi. Shu jihat siyosiy terminologiyani oddiy “siyosatga oid so‘zlar” yig‘indisidan ajratadi: termin sifatida u konseptual qat’iylikka, qo‘llanishning rasmiyligiga, ko‘pincha stilistik neytrallikka va soha ichida nisbatan monosemiyaga intiladi.

Biroq real kommunikatsiyada aynan siyosiy terminlar juda ko‘p variativlik va sinonimiyaga moyil bo‘ladi. Masalan, ingliz tilidagi accountability konsepti o‘zbek matnlarida “hisobdorlik”, “javobgarlik”, “hisob berish majburiyati” kabi variantlarda uchrashi mumkin; governance esa “boshqaruv”, “davlat boshqaruvi”, “yaxshi boshqaruv” tarzida kengayib boradi. Bunday variativlik bir tomondan tilning tabiiy

taraqqiyoti va tarjima strategiyalarining xilma-xilligi bilan, ikkinchi tomondan normlash mexanizmlarining yetarli darajada izchil ishlamasligi yoki soha bo'yicha konsept tizimlarining (terminologik ontologiya) tayyor emasligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi: (1) siyosiy termin tushunchasini terminologiya nazariyasi asosida aniqlashtirish; (2) ingliz va o'zbek siyosiy terminlarining shakllanish manbalarini real matnlar asosida tasniflash; (3) terminologik xususiyatlarni (tizimlilik, monosemiya/sinonimiya, formal qurilish, normlanish) qiyosiy ko'rsatish; (4) davlat termin siyosati va tarjima amaliyoti uchun xulosalar berish. Tadqiqot savollari quyidagicha shakllantirildi:

1. Siyosiy terminlar konseptga yo'naltirilgan yondashuvda qanday aniqlanadi va ularni oddiy leksik birliklardan nima ajratadi?
2. Ingliz va o'zbek siyosiy terminlari qaysi asosiy manbalar (o'zlashma, kalkalash, ichki so'z yasash, abbreviatsiya) orqali shakllanadi?
3. WGI va CPI kabi xalqaro "indikatorlar diskursi" o'zbek terminologik tizimida qanday nomlash (nominatsiya) modellarini kuchaytiradi?
4. O'zbek terminologiyasida normativ institutlar (Atamalar komissiyasi) variativlik va sinonimiyani kamaytirishga qanday ta'sir qilishi mumkin?

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot materiallari uch blokdan tuzildi. Birinchi blok (ingliz tili material) sifatida Jahon bankining WGI loyiha sahifasi va metodologik hujjatlari hamda seriyalar bo'yicha meta-ta'riflar (masalan, Voice and Accountability yoki Regulatory Quality long definition) tanlandi. Ikkinchi blok (ingliz tili material) sifatida Transparency International'ning CPI 2024 sahifasi va Uzbekistan country profili ishlatildi. Uchinchi blok (o'zbek tili material) sifatida: "Davlat tili haqida" qonun matni (1989-yilgi qabul qilingan hujjat va 1995-yilgi yangi tahrirga oid ma'lumotlar), hamda 2024-yil 18-sentabrdagi Atamalar komissiyasi faoliyatini takomillashtirish bo'yicha Vazirlar Mahkamasi qarori tanlandi. Qo'shimcha ravishda, WGI ko'rsatkichlari nomlarining o'zbekcha muqobillari ommaviy-analitik matnda qanday berilishini ko'rsatish uchun Kun.uz materialidan terminlar ajratib olindi (u yerda WGI o'lchamlari o'zbekcha va inglizcha nomlar bilan yonma-yon keltirilgan).

Nazariy tayanch sifatida termin-konsept munosabatini izohlovchi xalqaro terminologik prinsiplar (ISO terminologiya an'analari) va konsept tizimlari haqidagi yondashuvlar foydalanildi; bu borada ISO 1087 terminologik lug'at standartining "obyekt" va "domain" kabi bazaviy birliklarni aniqlashi, shuningdek terminologiya fanining konsept tizimlari va ta'riflar bilan ishlashini ko'rsatadigan metodik manbalar (SNOMED CT Translation Guide; Roche tutorial) tayanch bo'ldi. O'zbek

terminologiyasi bo'yicha umumiy nazariy-ma'lumot bazasi Hamidulla Dadaboyevning "O'zbek terminologiyasi" qo'llanmasi bilan, ingliz o'zlashmalarining o'zbek siyosiy matnlaridagi moslashuvi esa 2024-yilda chop etilgan tadqiqot materiallari bilan yoritildi.

NATIJALAR

1. Siyosiy terminning konseptga bog'langan modeli Terminologiya nazariyasiga ko'ra, termin – muayyan soha (domain) doirasidagi konseptni belgilovchi nom (designation)dir; soha esa "maxsus bilim maydoni" sifatida chegaralanadi. ISO 1087:2019 doirasida domain/subject field va object kabi tushunchalar terminologik ishning poydevori ekani ko'rinadi. Shu nuqtadan siyosiy termini quyidagicha operatsion ta'riflash mumkin: "siyosiy termin – davlat hokimiyati, boshqaruv institutlari, siyosiy jarayonlar, huquqiy-normativ tizim va jamoat boshqaruvi (governance) bilan bog'liq konseptlarni nomlaydigan, rasmiy va/yo akademik diskursda nisbatan barqaror qo'llanuvchi leksik birlik". Bu ta'rifda uch tayanch komponent bor: konsept (mazmun), soha (siyosat/boshqaruv/huquq), va qo'llanish rejimi (rasmiy-analitik). SNOMED CT Translation Guide'da ham terminologik ishning maqsadi konseptlarni va ularni ifodalovchi atamalarni standartlash orqali "noaniqliksiz muloqot"ga erishish ekanligi qayd etiladi; bu prinsip siyosiy terminologiyada ayniqsa dolzarb, chunki "bir termin – bir konsept" intilishi (ideal holat) siyosiy-huquqiy interpretatsiya xatarlarini kamaytiradi.

2. Real indikatorlar diskursi: WGI va CPI terminlarining tizimlilik xususiyati

WGI loyihasi "governance"ni mamlakatda hokimiyat qanday amalga oshirilishini belgilovchi "an'analar va institutlar" majmui sifatida ko'radi va uni 6 o'lcham orqali ifodalaydi: Voice and Accountability, Political Stability, Government Effectiveness, Regulatory Quality, Rule of Law, Control of Corruption. Bu ro'yxatning o'zi terminologik tizimlilikning yaqqol ko'rinishi: 6 o'lcham – bitta yuqori konsept ("governance quality")ning pastki tarmoqlari. WGI metodologiyasida 35 manba, 400+ indikator, reskaling (0–1), UCM modeli, 0–100 shkala kabi texnik birliklar ham terminlar sifatida qat'iy qo'llanadi; bular siyosiy-analitik terminologiyaning "texniklashgan" qatlamini tashkil qiladi.

CPI esa "public sector corruption"ni idrok etish darajasi bo'yicha 180 davlatni 0–100 shkalada tartiblaydi; bu yerda "perceived levels", "rank", "score", "public sector" kabi birliklar siyosiy terminlar bilan ijtimoiy-statistik terminlar chegarasida turadi. Shu asosda siyosiy terminologiya bugun "siyosat + o'lchov" (measurement) integratsiyasida kengayib borayotganini aytish mumkin.

XULOSA Tadqiqot siyosiy termini konseptga yo'naltirilgan terminologiya doirasida "siyosiy-boshqaruv va huquqiy institutlar konseptlarini nomlaydigan barqaror birlik" sifatida aniqladi. Real matnlar (WGI, CPI, o'zbek normativ hujjatlari

va ommaviy-analitik materiallar) asosida shakllanish manbalari va terminologik xususiyatlar qiyosiy tahlil qilindi. Natijalar ingliz tilida siyosiy terminlar ko‘proq ko‘p komponentli ot birikmalari, nominalizatsiya va qisqartmalar orqali tizimlashishini; o‘zbek tilida esa kalkalash, affiksatsiya, genitiv-izofa va tushuntiruvchi konstruktsiyalar ustunligini ko‘rsatdi. WGI o‘lchamlarining o‘zbekcha ekvivalentlari real matnda (Kun.uz) yonma-yon keltirilishi terminlarning amaliy tarjima normalari qanday shakllanayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, “accountability/governance” kabi konseptlarda sinonimiya va variativlik saqlanib qolayotgani konsept tizimlari va ta’riflar asosida normlash ishlarini kuchaytirish zarurligini bildiradi. O‘zbek termin siyosatida Atamalar komissiyasi faoliyatini institutsionallashtirish (ishchi organ, ishchi guruhlar, muvofiqlashtirish) variativlikni kamaytirish va siyosiy terminlarni standartlashga xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Roche, C. Termin ma’nosi va terminologik ish bo‘yicha o‘quv-tutorial materiallari.
2. Dadaboyev, H. “O‘zbek terminologiyasi” (o‘quv qo‘llanma).
3. (2024) English borrowings in Uzbek political texts: moslashuv va funksional rol tahlili.
4. Bahramovna, Y. S. (2022). Etymological And Semantic Analysis Of Clothing Names In Different Systemic Languages. Web Of Scientist: International Scientific Research, 83-88.
5. Bahromovna, Y. S. (2021). Thematic Division of Clothing Names in English and Uzbek. European Journal Of Innovation In Nonformal Education, 1(2), 61-62.